

МАЪНАВИЙ - АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ ЖАРАЁНЛАРИДА МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙНИНГ ИЖТИМОЙ – ПЕДАГОГИК МЕРОСИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Ахрарова З.Б.

ЎзМУ Ижтимоий фанлар факультети “Педагогика ва умумий психология” кафедраси доценти, педагогика фанлари номзоди

Таянч сўзлар: таълим, тарбия, маънавият, маърифат, дунёқараш.

Ключевые слова: образование, воспитание, духовность, просвещение, мировоззрение.

Key words: education, upbringing, spirituality, enlightenment, worldview.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида педагогик таълим жиддий ўзгаришларни бошдан кечирди. Миллий ғояга асосланган янги услубий ёндашувлар пайдо бўлди, илм-фаннинг муаммоли соҳасига илгари ишлаб чиқилмаган мавзулар кириб келди, кўплаб тарихий, ижтимоий-педагогик воқеалар янгича талқин қилинди, янги таълим стандартлари, дастурлар, дарсликлар ва ўқув қўлланмалар яратилди. Мамлакатимизда ёшларни ижтимоий муносабатлар томон йўллаш натижасида уларнинг ўзини, ўз илдизларини тушуниши, фуқаролик, маданий, кўп маданиятли ва конфессияли жамиятга интеграциялашувига имкониятлар кенгайди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022-йил 28-январдаги “2022–2026-йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармонида янги мазмундаги узлуксиз таълим тизимини яратишнинг ҳуқуқий-меъёрий асосларини модернизациялаш устувор йўналиш сифатида белгиланди. Натижада миллий ментал характеримизга мос келадиган юксак ахлоқий дунёқарашга эга бўлган республикамиз ёшларини маънавий-ахлоқий ва жисмоний баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим-тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, олий ахлоқий фазилатлар, эмпатик ғамхўрлик билан боғлиқ маънавий туйғулар йўналишдаги фазилатларни намоён қилувчи психологик-педагогик тизимни такомиллаштиришга катта имкониятлар яратилди. Шу ўринда, буюк маърифат-

парвар аждодлар маънавий бойлигидан фойдаланиш, уларнинг таъсирчан механизмларини таълим-тарбия жараёнига татбиқ қилиш асносида бўлажак касби учун зарур бўладиган педагогик қарашлар тизимини таркиб топтириш зарурати мавжуд бўлиб, бунда педагогик таълимотлар тараққиётига улкан ҳисса қўшган маърифатпарварлар, алломалар ижодини ўрганиш, уларнинг фаолиятига замонавий позициядан туриб, ҳолисона баҳо бериш эҳтиёжи мавжуд. Туркистон заминиди таълим-тарбиянинг ривожига улкан ҳисса қўшган Махмудхўжа Бехбудийнинг маънавий-маърифий қарашларини ўрганиш механизмларини такомиллаштириш воситасида ёшларда ўтмишга ҳурмат билан муносабатда бўлиш, ватанпарварлик туйғусини шакллантириш, миллий ўзлиқни англаш, тарихий тафаккур кўникмаларини эгаллашга хизмат қилиши шубҳасиз. Бўлажак мутахассис сифатида талабалар ҳар қандай вазиятда танқидий фикрлаш ва муаммолар ечимини топиш, ўзаро ҳамкорлик асосида етакчилик қобилиятини намоён этиш, инновацион билимларга чанқоқлик ва вазиятга мослашувчанлик, тadbиркорлик ва ишбилармонлик, инсонлар билан самарали мулоқотни ташкил этиш, ишлаб чиқариш жараёнида маълумотларни баҳолаш ва таҳлил қилиш кўникмаларини ривожлантиришга йўналтирилган тизимни ишлаб чиқишга эҳтиёж сезилмоқда. Бу вазифаларни амалга ошириш учун олий таълим муассасалари таҳсил олувчиларида маънавий-ахлоқий сифатларни ривожлантириш стратегиясини ўқув жараёнига татбиқ этиш долзарб муаммо ҳисобланади.

Бугунги кунда ёш авлодни баркамол қилиб тарбиялашда маърифатпарварлар қарашларини ўрганиш, педагогик таълимотлар тарихига ҳолисона баҳо бериш, хусусан, Туркистонда жадидчилик ҳаракати ва унинг йирик намояндаси Махмудхўжа Бехбудийнинг маънавий-ахлоқий қарашлари ва ижодига бўлган қизиқиш хорижлик олимларнинг доимий диққат марказида бўлган. Жумладан, америкалик олимлар- Адиб Холид, Э Олворт, франциялик А.Беннингсон, германиялик И.Балдауф орлеанлик профессор Э.Лаззери, япониялик Х.Команцу каби шарқшунос, тарихчи олимларнинг жадидшуносликка оид тадқиқотларида мазкур масаланинг у, ёки, бу жиҳатлари тадқиқ қилинган. Умумжадидчиликка бағишланган бу тадқиқотларнинг барчасида Бехбудий Туркистон жадидларининг етакчиси сифатида эътироф этилади ва унинг фаолиятидаги ўзига хос жиҳатлар атрофлича талқин қилинган.

МДХ давлатларида А. Маниёзов, Г.Ашуров, М.Шукуров, О.Сайфуллаев, Р.Ҳодизода, А.Мираҳмедов, И.Нуриллин каби тадқиқотчи ва олимлар жадидларни адабий-тарихий фаолиятини тадқиқ қилган. Уларнинг ҳам ишларида М.Бехбудийнинг фаолияти алоҳида эътирофга сазовор бўлади.

Учинчи Ренессанс қуришнинг талаблари асосида таълим тизимини прогрессив ислоҳ қилиш ва ривожлантириш, таҳсил олувчиларнинг қизиқиш

ва эҳтиёжлари асосида сифатли билим бериш, таҳсил олувчиларни маънавий-ахлоқий тарбиялаш вазифасини қатъий тарзда белгилаб берган.

2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиянинг 5-бандида Маънавий тараққиётни таъминлаш ва соҳани янги босқичга олиб чиқиш масаласи белгиланган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 30 сентябрдаги “Маърифатпарвар жадидчилик ҳаракати намояндаларини мукофотлаш тўғрисида”ги фармонида, миллий таълим ва тарбия тизимини яратишга беқиёс ҳисса қўшган мутафаккир Маҳмудхўжа Бехбудий “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирланди. Бу албатта юртимизда улуғ аждодларимиз хотирасини абадийлаштириш, уларга ҳурмат кўрсатиш каби хайрли ислоҳатларни амалга ошириш ва албатта алломанинг илмий меросини янада чуқур ўрганишга кенг йўл очади.

Юксак маънавият ва ахлоқий баркамоллик ҳар қандай халқ, ҳар қандай давлат ривожининг бош мезони бўлиб хизмат қилган. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев: “Янги Ўзбекистон орзуси, бугунги кунларимизга нисбатан айтганда, ҳозирги даврнинг тақозоси, унинг асл қиёфасини, ҳаракатлантирувчи кучлари ва омилларини белгилайдиган ғоявий-маънавий асос, халқимизга хос яратувчанлик шижоати ва кенг кўламли ислоҳотларимизнинг яққол ифодасидир”, – деб таъкидлашлари бежиз эмас.

Бўлажак мутахассис сифатида талабалар ҳар қандай вазиятда танқидий фикрлаш ва муаммолар ечимини топишни, ўзаро ҳамкорлик асосида етакчилик қобилиятини намоён этишни, замонавий билимларга чанқоқликни ва вазиятга мослашувчанликни, тадбиркорлик ва ишбилармонликни, инсонлар билан самарали мулоқатни ташкил этишни, ишлаб чиқариш жараёнида маълумотларни баҳолашни ва таҳлил қилишни, янгилликларга қизиқувчанлигини ва тасаввур ҳосил қилиш кўникмаларини эгаллашларини устувор вазифалар қилиб кўйилган.

Маълумки, XIX аср охири XX аср бошларида Чор Россиясининг Ўрта Осиёдаги ёки ўша даврда номланган, Туркистондаги мустамлакачилик сиёсати фақатгина сиёсий ҳукмронликни эмас, иқтисодий ҳукмронликни ҳам англатар эди. Ишлаб чиқариш, саноат корхоналарининг яратилиши, техника, транспорт тармоғининг кенгайиши меҳнатга янгича муносабатни талаб қилар эди. Чор Россияси учун айнан мана шу жараён янги рус Туркистонини ташкил этишга ёрдам берди берди.

Ишлаб чиқаришнинг янгиланиши, янги алоқалари вужудга келди, саноат, темир йўллар, қурилиш ва бошқа соҳаларда дастлабки ишчи гуруҳлари пайдо бўлди.

Кейинги вақтларда олиб борилган тадқиқотлар, кузатувлар туфайли Чор Россияси Туркистонни мустамлакага айлантириш жараёнида маҳал-

лий халқларга нисбатан камситувчилик сиёсатини олиб борган, дея оламиз. Айнан бу ғоя ўша давр маъмурларининг Ўрта Осиёдаги стратегик режаларини асосини ташкил қилган. Бундай ҳаракат Туркистонда амал қилган ижтимоий ҳаёт қонунлари ва анъаналарини издан чиқариш, маҳаллий жамиятнинг диний-маънавий негизини барбод қилиши, миллий маданият ва таълимни обрўсизлантириш ва секин-аста бетарафлаштириш, пировард натижада Туркистонни янгича руслаштиришдан иборат бўлган.

Ўлкани Россиянинг хос-ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилиши, чексиз таланиши ва қашшоқланиши жадидларнинг ҳамда миллий буржуазиянинг нафратини уйғотиб, юртнинг иқтисодий мустақиллигини тиклаш ғояси ва курашини шакллантирди.

Туркистоннинг ўша даврдаги зиёли қатлами рус ҳукмронлигини четдан сунъий равишда яратилганлиги, бу миллий кадрятларни ифодадай олмаслигига ишонч ҳосил қилиб, ўз мамлакатини ўзгалар эмас, ўзлари бошқаришлари лозимлигини тушуниб етдилар. Бунинг учун эса курашиш лозимлигини, бу йўлда бор имкониятдан фойдаланиш Ватанининг озодлиги шунчаки оддий кураш билан эмас, балки етук сиёсий ирода билан амалга оширилиши лозимлигини бор бўйи билан англаб етдилар. Маҳмудхўжа Бехбудий шунинг учун ҳам “ҳақ олунур, берилмас”, деган эди.

“Эллик йилдан бери, – деб ёзган эди Фитрат, – эзилдик, таҳқир этилдик. Қўлимиз боғланди. Тилимиз кесилди. Оғзимиз қопланди. Еримиз босилди, молимиз таланди. Шарафимиз емирилди, номусимиз ғасб қилинди. Инсонийлигимиз оёқ-ости қилинди. Тузимли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар бир буйруққа бўйсундик. Бутун борлигимизни бердик”.

Мавжуд ҳолат XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Туркистон заминида мустамлакачилик ва улуғ миллатчиликка асосланган сиёсий-маъмурий тизимни бошлаб берди. Жумладан, Бехбудийнинг ҳам бу борада ўз фикри ва маслағига эга эди. Жадидлар ўз асарларида асосан Туркистон ва Бухородаги мавжуд урф-одатлар, эски мадраса таълими, хурофот ва жаҳолатни, маҳаллий бойларнинг саводсизлигини танқид остига олдилар. Улар ўлкани маданий-маърифий, ижтимоий-иқтисодий қоқоқликдан қутқариш учун дунёвий ва диний илмларни ўрганувчи ёшлар кераклигини ўқтирдилар. Бундай ёшлар ривожланган мамлакатларнинг шаҳарлари Москва, Санкт-Петербург, Истамбул, Берлин, Лондон, Париж олий мактаб ва мадрасаларида таълим– тарбия, савод ва маърифат олганлиги, уларнинг Туркистонга кераклигини оммага тарғиб қилдилар. Жадидларнинг бу ғоявий қарашлари шу даврдаги қатор мақола ва асарларда, айниқса, Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Падаркуш» («Отасини ўлдирувчи») (1911) пьесасида зиёлининг саводсиз бойга ўғлини диний ва дунёвий илмлардан хабардор қилиш зарурлиги борасида берган насиҳатларида очиқ-ойдин кўрилади. Жадидларнинг бу бо-

радаги фикр-ғоялари асардаги Зиёлининг дунёқараши орқали ифодаланган ва деярли бутун ўлканинг ёш авлодига қаратилган эди, деб айтиш мумкин. Жадидлар вақтни ўйнаб ўтказувчи замонлар ўтиб кетганини, энди билим олиш, илм-фан кучи билан турмуш тарзини ўзгартиришни талаб этувчи янги даврнинг келганини айтмоқчи бўлган: «Ҳозир янги ва бошқа замондир. Бу замонга илм ва ҳунарсиз халқ бойлиги, ери ва асбоби кундан кун қўлидан кетгандек, ахлоқ ва обрўйи ҳам қўлдан чиқар. Бунинг учун биз мусулмонларни ўқутмоққа саъй қилмоғимиз лозимдур». Бу фикр жиддий, халқ ва мамлакат тақдири билан боғлиқ ғоя олға сурилганига ҳаттоки, бу масаланинг умуммиллий даражагача кўтарилганлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Ушбу ғоявий йўналишни Мунавварқори Абдурашидхонов, Ҳожи Муъин, Абдулла Авлоний, Абдулқодир Шакурӣ, Абдулла Бадрий, Абдурауф Фитрат ва бошқа кўплаб жадидчилик ҳаракати намояндалари ҳам ўз асарлари, мақолаларида ёритдилар. Туркистонда маърифатчилик Европа маърифатчилигидан фарқли ўлароқ икки асосий йўналишда кечди. Агар Европа маърифатчилиги илғор қарашлар маҳсули бўлиб майдонга чиққан бўлса, Шарқ маърифатчилиги унга ёнма-ён чоризмга қарши кайфиятни ҳам ифода этди. Моҳиятан илғор ва антиколониял негизга эга бўлган маърифатчилик, асосан тартиботларга қарши кураш хусусиятини намоян қилди. Чунки мустамлака ҳукмронлигига 1875 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида тузилган Туркистон ўқув ишлари бошқармаси қошида маҳаллий мактаб ва мадрасалар бўйича назорат комиссияси ташкил этилиб, уни бошқариш В.Наливкинга берилди. Маориф нозири бўлган Наливкиннинг 1901 йилда Тошкент шаҳридаги эски мактабларнинг шу вақтлардаги ҳолати ҳақидаги маълумотига қарасак, эски мактаб машғулотлари учун алоҳида бинолар қурилмаган. Эски мактабларда дарслар асосан масжидларда, хужраларда ва қишлоқ оқсоқолларининг уйларида олиб борилган. Бу мактаблар санитария-гигиенанинг талабларига умуман жавоб бермас эди. Биз бу маълумотларни адиб С.Айнийнинг “Эски мактаб”, М.Муҳаммаджоновнинг “Эски мактабларда хат - савод ўргатиш” номли китобларида ҳам атрофлича маълумотлар берилган. Ўқувчилар похол буйраларда ўтиришган. XIX аср охири – XX аср бошларида оммалашган отинчилик қизлар учун бошланғич таълим вазифасини адо этди. Уларга бибиҳалифа ёки бибиотинлар дарс берганлар. Мактаб йилларида қизлар ўз бибиотинлари бошчилигида асосан «Ҳафтияк»ни, Қуръоннинг 2-3 сурасини ўқиб ўрганганлар. Қуръоннинг бошқа сураларини эса уйларида ўргатишган. «Қизлар учун илм мутлақо ортиқча. Қизларни тикиш, бичиш ва тўқишга ўргатинлар, ўқиш ва ёзишни четга суриб қўйинлар, – деган жамоагчилик фикрининг мавжудлиги адабиётларда келтирилади. – Тарихий билимлар эса асосан пайғамбар ва авлиёлар ҳақидаги афсоналарни ўз ичига оладилар. Камдан-кам қизлар ўқишга

ўргатилади, ундан ҳам кам ҳодисаларда – ёзишга; улардан кўпчилиги асосан кундузги ибодат, намоз ўқиш билан банд», – деб, шу давр мактаб-маорифига баҳо берилади. Туркистондаги мактабларда қизлар кўпроқ форс ва турк шеърятини ўрганиб, ёзувга кам эътибор берганлар. Мактабларни тугатишлари билан қизларнинг ўқишлари ҳам тугаган. Уларга умуман дунёвий фанлар ўқимаган ва дунёвий ишларга аралашиб мумкин бўлмаган. Баъзи жойларда қизлар мактаби бўлсада, ота-оналар бир йилдан кейинок қизларининг ўқишини тўхтатиб қўяр, одатда уларни жуда ёш эрга бериб юборардилар. М.Бехбудийнинг маърифий қарашларига эътиборни қаратадиган бўлсак, хотин-қизларни илм-у урфонга жалб этиш масаласи етакчи ўринларда турганини кўрамиз. Хотин-қизларни энди, дорилмуаллимин ва дорилфунунларга тортиш вақти етган эди. Туркистонда хотин-қизлар саводи масалалари ҳам Махмудхўжа Бехбудийнинг энг катта эътиборли муаммоларидан бири эди. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, Бехбудий яратган усули жаҳид руҳидаги ўзбекча ва форсча дарсликлари ўз замонасидаёқ жуда машҳур бўлиб кетган ва улардан баъзилари қайта нашр этилган.

Адабиётлар:

1. Аҳмад С. Қаюм Рамазоннинг ушалмаган орзулари. Т.: 2005.-Б. 58.
2. Аҳророва З. Жаҳид педагогикаси асослари. Т.: Университет, 2006, - Б. 66.
3. Баёний Муҳаммадусуф. Шажараи Хоразмшоҳий. Т.: Камалак. 1991. Б.124.
4. Баракаев Р. Ўзбек болалар адабиёти ва Абдулла Авлоний ижоди. Т.: Фан, 2004.-Б. 157.
5. Балдауф Ингеборг. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. Т.: Маънавият. 2001.-Б. 70.
6. Бартольд В. В. Сочинение. 2 том (часть 2) М.: Издательство восточной литературы, 1963.-С. 745.
7. Бендриков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане. М.: Изд. Педнаук РСФСР. 1960. -С. 510.

РЕЗЮМЕ

Бугунги кунда ёш авлодни баркамол қилиб тарбиялашда буюк маърифатпарварларнинг қарашларини ўрганиш, педагогик таълимотлар тарихига ҳолисона баҳо бериш, хусусан, Туркистонда жаҳидчилик ҳаракати ва унинг йирик намояндаси Махмудхўжа Бехбудийнинг маънавий-ахлоқий қарашлари ва ижодини ўрганиш ҳам долзарблик касб этади. Мақолада буюк маърифатпарварнинг маънавий – ахлоқий қарашларидан Олий таълим ташкилоти тарбия жараёнларида фойдаланиш механизмлари ҳақида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ

В современном контексте изучение взглядов великих просветителей, объективная оценка истории педагогических доктрин и, в частности, исследование морально-этических взглядов и работ Махмудходжи Бехбуди, выдающегося представителя движения джадидов в Туркестане, имеют важное значение для воспитания всесторонне развитого молодого поколения. В данной статье рассматриваются механизмы использования морально-этических взглядов великого просветителя в воспитательных процессах высших учебных заведений.

SUMMARY

In today's context, studying the perspectives of great enlightenment thinkers, providing an unbiased assessment of the history of pedagogical doctrines, and particularly examining the moral and ethical views and works of Mahmudkhodja Behbudi, a prominent representative of the Jadid movement in Turkestan, is crucial for nurturing a well-rounded younger generation. This article discusses the mechanisms of utilizing the great enlightener's moral and ethical views in the educational processes of higher education institutions.